

ALISHER NAVOIYNING “MAHBUB UL-QULUB” ASARIDA TASAVVUFII ISTILOHLAR TALQINI

S. Djumayeva

Toshkent amaliy fanlar universiteti dotsenti

A. Qodirova

O'zbek tili va adabiyoti mutaxassisligi 2-bosqich magistranti

Annotatsiya: ushbu maqolada Alisher Navoiyning “Mahbub ul-qulub” asaridagi tasavvufiy istilohlar tahlilga tortilgan. Asarning ikkinchi qismidan joy olgan 10 ta tasavvufiy atama va ular bilan bog'liq qarashlar xususida so'z boradi.

Kalit so'zlar: tasavvuf, tariqat, maqomat, tavba, zuhd, tavakkul, qanoat, sabr, tavoze', zikr, tavajjuh, rizo, ishq.

O'zbek mumtoz adabiyotining yirik vakili Navoiy donishmand inson sifatida o'zining “Mahbub ul-qulub” asarini yaratar ekan, asosiy diqqat-e'tiborini komil inson masalasiga qaratadi va shu asarida komil inson qanday bo'lishi kerakligi haqida, uning zohiriy va botiniy xususiyatlari haqida javob berishcha harakat qiladi. Zero, bobomizning bu asari bugungi kunning barcha savollariga javob beradi. Bu asar tom ma'noda ijtimoiy falsafiy va axloqiy g'oyalarga to'liq bo'lib, XV asrda mavjud bo'lgan barcha ijtimoiy toifalar mohiyatini ochib beradi, ijtimoiy va axloqiy hodisalarning o'zaro bog'liqligi, yaxlitligini ishonarli ta'kidlaydi.

Navoiy juda murakkab hayot yo'lini bosib o'tdi. “Insonning baxt-saodati uchun, el-yurtning osoyishtaligi va farovonligi uchun, madaniyat va ma'rifatning taraqqiysi uchun hormay-tolmay kurash olib borgan Navoiy ba'zan o'z orzu-intilishlariga erishda, ba'zan turli-tuman to'siqlarga, ziddiyatlarga duch kelib alam va kulfat chekdi, muhitning muammo va qarshiliklari bilan birga yashadi, bu muammo va qarama-qarshiliklardan ayrimlarining mohiyati va sabablarini tushundi, ayrimlari oldida ojiz bo'lib qoldi” [7. 530].

Navoiy murakkab hayoti davomida o'z qarashlarini olg'a surish uchun ko'p qiyinchiliklarni boshdan kechirdi. O'z hayotida to'plagan boy tajribalarini o'zgalarga nasihat tarzida yozib qoldirdi. “Mahbub ul-qulub” Kaykovusning “Qobusnoma”, Yusuf Xos Hojibning “Qutudg'u bilig", Nosir Xisravning “Saodatnoma”, “Ro'shnoinoma”, Sa'diy Sheroziyning “Guliston” va “Bo'ston”, Abdurahmon Jomiyning “Bahoriston” asarlariga monand bir nasihat, pandlardan iborat asar.

“Mahbub ul-qulub”ning ikkinchi qismi asosan axloqiy masalalarga bag'ishlanadi. O'n bobdan iborat bu qismda yaxshi fazilat va yomon xislatlar tahlil etiladi. Agar ta'bir joiz bo'lsa, Navoiy o'z o'quvchilariga mana bu yaxshi fazilat senga o'rnak bo'lsin, mana bu yomon xislatlardan esa o'zingni forig' tut, – demoqchi bo'ladi. Ma'lumki, XV asr feodal jamiyatida shunday axloqiy masalalar mavjud ediki, har bir mutafakkir ularga o'z munosabatini bildirar edi. Shuning uchun ham ushbu asarda Alisher Navoiy bir qancha axloqiy masalalar yoritilgan hikoyatlarni keltiradi. Bu hikoyatlarda ko'pdan ko'p mavzular qalamga olingan. Ma'lumki, asarning ikkinchi qismi biror bir maqomotning ta'rifiga qaratilgan. Ana shu mavzular hikoyatlarda ham yanada rivojlantirilgan. Professor A. Hayitmetov: “Alisher Navoiy ijodining ulug'vorligi avvalo undagi mavzular va g'oyalar olamining kengligi, rang-barangligi bilan bizni hayratga soladi. Unda o'z davrining biror

muhim muammosi, o'sha davr hayotining biron tomoni yoritilmasdan qolmaydi" [9.8]- deb to'g'ri ta'kidlagan. "Mahbub ul-qulub" asarining ikkinchi qismida ham tasavvufiy istilohlar haqida xuddi shunday fikrni aytish mumkin. ikkinchi bob o'z mazmun-mohiyati, ohang-usulubi, kompozitsion tuzilishi bilan qolgan ikki bobdan ajralib turadi. Navoiy o'n bobda tariqatdagi o'n asosiy tushuncha – maqom haqida fikr yuritadi. Bular: Tavba, Zuhd, Tavakkul, Qanoat, Sabr, Tavoze', Adab, Zikr, Tavajjuh, Rizo va Ishq maqomlaridir.

"Tariqatda maqomot va hol tushunchalari muhim o'rin tutadi. Maqomot –maqom (manzil,bekat) so'zining ko'pligi bo'lib, solikning ruhiy-ma'naviy kamoloti bosqichlarini anglatadi" [6. 26].

Navoiy asarida ana shu maqomlarni asos qilib olgan va ularni to'laroq bayon etish uchun hikoyatlarni keltirgan. Birinchi hikoyat Tavba bilan bo'g'liq.

Tavba – shariatda vojib, tariqatda shart, sulukda lozim bo'lgan tushuncha. Tavba insonning qilgan gunohlaridan pushaymonligi, gunohlarining kechirilishini Tangridan iltijo qilib so'rashi va Haq yo'lga qadam tashlashidir. Tasavvufda solikning Parvardigor sari safari bo'lsa, bu safar manzillari-maqomlari yettitadir. Birinchi maqom tavbadir. Tasavvuf istilohida tavba ruhning bedorligidir, deb ta'rif qilinadi.

Najmiddin Komilov ham o'zining "Tasavvuf" kitobida bu maqomotning asl mohiyatini ochib beradi. "Tavba – qaytish demak, ya'ni kamolotga, oliy axloqiy sifatlarga qaytish. Tavbani bob ul-abvob – eshiklarning eshigi ham deydilar, chunki tariqatga qadam qo'ygan odamning niyati va mohiyati avvalo shu tavbasida ayonlashadi. Tavbaning haqiqati shuki, solik xudoga yetishish yo'lida g'ov bo'ladigan jamiki narsalardan yuz o'girishga qasamyod etadi, butun intilishi, tavajjuhini Allohga qaratadi, avvalgi hayot tarzidan butunlay voz kechadi. Tavba kufrdan qaytish, shariatda man etgan nahy va yomon ishlardan qaytish, zamima axloqdan hamida axloqqa qaytish, Haqning g'ayri bo'lgan narsalardan qaytish kabilarni o'z ichiga oladi" [6.27].

Navoiy esa asarda tavba baxtsizlik yo'lining oxiri va to'g'rilik yo'lining boshlanishidir, deydi. Haqiqiy tavba - yomon fe'llar tufayli keladigan azob uqubatlarning oldini olmoqdir va xalq madadi bilan u fe'llardan chekinmoqdir. Navoiy bu fikrlarning isboti uchun quydagi ruboiyni keltirib o'tadi:

Ruboiy:

Haqdin angakim, yetti inoyat vaqti,
Ko'ngliga yomon fe'li siroyat vaqti.
Isyonig'a fosh o'lur nihoyat vaqti.
Bu bo'ldi hidoyatqa bidoyat vaqti [2.48].

Shoir o'z fikrlarini dalillash maqsadida bir hikoyat keltiradi. Birinchi hikoyat Shayx Abdulloh Muborak haqida.

Shayx Abdulloh Muborak – Abu Abdurahmon Abdulloh bin Muborak Marvaziy Iroqning Hit shahari, Shahanshohi ulamo, shariat va tariqatning imomi, qalam va qilich amiri deb ta'riflangan buyuk shayxlardan." Attor «Tazkirat ul-avliyo»da uning manohiblaridan 22 naql keltiradi. Jomiy «Nafahot ul-uns»da, Navoiy «Nasoyim ul-muhabbat»da Abdullo Muborak haqida alohida maqola beradilar". Navoiy Attor keltirgan Abdulloh Muborak manoiqlaridan biri - tavbasining boshlanishi haqidagi naqlni keltiradi. U bir kanizak ishqiga giriftor bo'ladi. Bir qish kechasi tongga qadar ma'shuqa devori ostida turadi. Qor va sovuqda qoladi. Sahar namozi azonini hufton deb o'ylaydi. O'ziga kelgach, deydi: - «Ey Muborakning nomuborak o'g'li, senga uyat emasmi? Agar Imom namozda uzunroq sura qiroat qilsa, toliqarding. Endi nafsing uchun tong otguncha azob tortasan",- deydi. Shundan so'ng Abdulloh Muborak tavba qilib, sulukka kiradi.

Qit'a:

Tavbaekim aning saodatidin,
Bir qul o'g'li bu poya kasb etgay
Kim anga shohlar qul o'lg'aylar
Munga o'zluk bila nechuk yetgay?! [2.49]

Tavba haqiqiy bo'lsa, tariqatga kirgan kishi ilohiy fazlu kamol va fayzu futuh qozonish uchun murshidi komil rahnamoligida tariqat talablarini sidqidildan ado eta boshlaydi. "Mahbub ul-qulub" asarining ikkinchi qismida ana shu ruhiy-ma'naviy suluk qoidalari yoritiladi. Ungu ko'ra solik zuhdu taqvoda mustahkam turib, qazovu qadar hukmiga ko'nishi va tavakkul vodiysida muqim bo'lishi, tama-istaklardan kechib, qanoat ganjini ulug' boylik hisoblashi, tani joni qiynalsa ham "sabr sahrosi"da o'zini toblab, badan iztirobini ruh rohati deya, o'zi va Parvardigor orasidagi to'siqlarni mardonavor yengib o'tib, saodatli manzillarga yetishi lozim.

Ikkinchi hikoyat – zuhd haqida. **Zuhd** – dunyo va uning lazzatlari orzularidan voz kechib, toat-ibodat bilan mashg'ul bo'lmoq. Mashoyixlardan Junayd: "Zuhd shuki, mulkdan qo'l, tab'dan dil xoli bo'lg'ay"-deydi. Zohid parhezkor bo'lib jismoniy halovat va lazzatlardan saqlanib, dunyo, molu joh, yoru ag'yorning ko'pu ozligiga parvo qilmaydi. Najmiddin Komilov "Tasavvuf" asarida zuhdga shunday ta'rif beradi: "Zuhd – vara'ning davomi hisoblanadi, bu ham parhez, hazar qilish demakdir. Ammo bunda taom va ichimlikdan saqlanish, halol va haromni ajratishga alohida ahamiyat beriladi. Zuhd so'fiy uchun dunyo va oxirat tarki, dunyo moliga ega bo'laman, deb intilmaslikdir. Junayd Bag'dodiy so'zi: "Zuhd – qo'lni mulkdan xoli tutish, dilni esa Haqdan o'zga har narsadan pok saqlash demak" [6.27]. G'azzoliy deydi: "Zuhd dunyodan ixtiyoriy ravishda voz kechish va buning uchun qayg'urmaslikdir".

Demak, zuhd ham poklanishning bir yo'li. Halol va haromdan, dunyoning mol-mulkiga havasdan, ichimlik va taomdan o'zni tiymoq.

Ibrohim Haqqulning "Meros va mohiyat" asarida ham zuhdning talqini yetarlicha ochib berilgan. "Payg'ambar (a.s.) demishlar: «Dunyoda zuhdni yuqori qo'yginki, Mavlo seni sevsin va nosning (oddiy insonlarning) qo'lidagilarga iltifot etmagilki, nos ham seni sevsin». Demak, zuhdning bosh talab va shartlaridan biri - hech kimdan hech nima tama qilmaslik, el moliga ko'z tikishdan tiyilishdir.

Ahmad Hanbal zuhdning uch martabasi borligini aytgan: birinchisi – avom zuhdi. Bu – haromni tark etmoq. Ikkinchisi – havoss (hoslar) zuhdi. Bu – haloldan ham zaruriyatdan ortig'ini tark aylash. Uchinchisi – Ollohdan boshqa hammasini tark qilmoq" [4.13].

Ushbu masalani dalillash uchun keltirilgan hikoyat Mavlono Shamsuddin Muiddi Ucha va Kichik Mirzo bilan bog'liq.

"Kichik Mirzo Husayn Boyqaroning egachisi Oqobegimning o'g'li. Boburning yozishicha: "burunlari tog'oyisiga mulozamat qilur erdi. So'ngra sipohiylikni (hukumat xizmati, amaldorlik) qarch qilib mutolaaga mashg'ul bo'ldi. Derlarki, donishmand bo'lub ekandur". Navoiy "Majolis un-nafois"da yozadi: "Xo'p tablik, tez idrokliq, sho'x zehnlilik, qaviy hofizalik yigit erdi. Oz fursatda yaxshi tolibi ilm bo'ldi va ko'proq ulum va funundin o'z mutoolasi bila vuquf hosil qildi. She'r va muammoni xo'p anglar erdi, balki ko'ngli tilasa ayta ham olur erdi. Bovujudi bu fazoil darveshliqlarga moyil bo'lib, Makka ziyorati sharafiga musharraf bo'ldi" [2.286]. Bu hikoyat Kichik Mirzoning ana shu darveshlikka moyilligidan dalolat beradi.

Shayx XV asrda Jomda yashagan, so'fiylar boshlig'i bo'lgan. U hammadan xoli joyda bir masjidda o'ttiz yildan beri hayot kechirar edi. O'zini yomon narsalardan tiyib, hech kimdan hech narsa ta'ma qilmay, tagida bir bo'yra va boshi ostida bir g'isht bilan kun kechirardi. Uhud

g'azvasida bo'lgan bir jangda Muhammad(s.a.v)ning ikki tishi sinadi. Shayx Muhammad(s.a.v)ning yo'qotgan ikki tishi xotiri uchun o'zining 32 tishini sug'urib tashlagan. Kunlardan bir kuni Kichik Mirzo shayx ziyoratiga boradi. Masjidga kirganda ul zot egnida hirqa, boshida eski bo'rk bilan o'tirardi. Kichik Mirzo bu holatdan juda mazlum bo'lib, unga bir hovuch oltin beradi. Biroq shayx men hech narsaga muhtojmasman deb oltinni qaytarib beradi. Agar sizning oltiningizni olsam ham uni nima qilaman, qayerga qo'yaman. Sizning bir mulozimingizning hujrasida yashab yurubman. Menga shuning o'zi ham yetadi. Kichik Mirzo shayxning bu so'zlaridan juda ta'sirlandi. Bir necha kundan keyin Shayxzoda Mavlono xizmatiga musharraf bo'ladi. Navoiy hikoyatning ta'sirchanligini yanada oshirish maqsadida bayt keltirib o'tadi:

Kimki ko'nglidin aning faqr orzusi ketmagay,
Budurur ummedkim, Haq oni navmid etmagay [2.51].

Ya'ni:

Kimki qanoat bilan sabr qilsa, Olloh uni noumid etmaydi. Qanoatga odatlangan faqrning yovg'on umochi-olg'ir boyning novvotu holvasidan totliroqdir.

Uchinchi hikoyat tavakkul zikrida deb nomlangan maqomotda berilgan. Navoiy bu maqomotga shunday ta'rif beradi: **“Tavakkul** Haq yo'lida vosita asbobin raf” qilmoqdur va vasila hijobin daf qilmoq. Va sabtlarg'a miyonchilikdin uzr qo'lmoqdur va sabab va uzrsiz musabbibqa banda bo'lmoqdur. Tavakkul ahli barcha asbob vastasidin ko'z yumubdurlar va “Falyatavakkal alalloh” daryosig'a cho'mo'bdurlar va ro'ziy yetkurguchi Haqni bilibdurlar” [2.52]. Tavakkul – parvardigorga dilbastalik va komil e'timod-ishonchdir. Bu ma'rifatning kamoliga bog'liq maqom bo'lib, valiylarga nasib qiladi.

Koshoniyning fikriga ko'ra, tavakkul – imon haqiqatidir. Najmiddin Komilov esa tavakkulga quyidagicha ta'rif beradi: “Tavakkul – barcha yaxshi-yomon hodisalar, ishlarni Xudodan deb bilish, qalban Parvardigorga suyanish. Tavakkul ilohiy fayzga e'timodli kishining imonidir. Bu ma'rifat kamolidan keladigan oliy maqomdagi imondir. Barcha hollarda va amallarda Allohga suyanish, o'zini bir faoliyat asbobi hisoblash, barchani Xudoga topshirib, Xudodan o'zga narsalar ham Xudodan ekaniga chuqur ishonish” [6.28].

Tavakkul va uning sifatlari haqida misollar, tashbehtar keltirgandan so'ng shoir hikoyat bilan tanishtiradi. Hikoyat Ibrohim Adham sahobalaridan Shayh Ibrohim Sitnabahga bag'ishlanadi. Bu kishi asli Hirotida yashagan, shu bois uni Hirotiy ham deyishgan. Qabri Qazvinda.

Bir kuni Shayh Ibrohim Sitnabah bir muridi bilan Ka'ba ziyoratiga chiqadi. Yo'lda Shayx muridiga o'zing bilan biror nima olib chiqqan bo'lsang tashla deb aytadi. Murid men Xudoga ishonib yo'lga chiqdim, shuning uchun o'zim bilan hech narsa olmadim deydi. Yana bir necha qadamdan keyin, Shayx yurishim qiyinlashyapti o'zing bilan biror sir olib chiqqan bo'lsang tashla deb aytadi. Murid bir-ikki dona oyoq kiyim ipidan olib chiqqan edim. Sahroda oyoq kiyimim ipi uzilsa, bog'lab olaman deb aytadi. Shayx bu oyoq kiyim ipi mustahkam, uzilmaydi. Shuning uchun ortiqchasini tashla, murid tashlashga majbur bo'ladi. Yo'lda nogoh muridning oyoq kiyimining ipi uzilib qoladi. Endi shayxga ta'na qilaman deb turganida, nogoh oyog'i ostida oyoq kiyim bog'ichi paydo bo'ladi. Murid uni oyoq kiyimiga bog'lab Shayxga yetib oladi. Qachonki yo'lda oyoq kiyim ipiga muhtojlik bo'lsa paydo bo'laverdi. Shundan keyin muridning tavakkuli, ollohga ishonchi ortaverdi. Tavakkul yo'lga kirgan kishi, o'zga narsalarning xayolini ko'nglidin chiqarishi kerak.

Hikoyatdan kelib chiqadigan ma'no shuki, tavakkul, ya'ni xudoga ishonch va sadoqat bilan biror ish boshladingmi, boshqa ortiqcha narsalardan voz kech. Xudoga ishonsang, xudo senga beradi. Hikoyatda Shayh Ibrohim Sitnabahning tavakkuli kuchli bo'lganligi uchun muridining unga bo'lgan e'timodi oshdi.

To'rtinchi bob "**Qanoat** zikrida" deb nomlanadi. Navoiy asarida qanoatga shunday ta'rif beradi: "Qanoat – bir chashmadirki, olgan bilan uning suvi qurimaydi, u bir xazinadirki, undagi boylik sochilgan bilan kamaymaydi. U bir ekinzorki, urug'i izzat va shavkat hosilini beradi, u bir daraxtdirki, unda qaram bo'lmaslik va hurmat mevasi bordir" [2.54]. Qanoat bir qo'rg'onki, unga kirsang nafsning g'alvasidan qutilasan, - deydi mutafakkir. Qanoat bir cho'qqiki, unga chiqsang, do'st-dushmanga muhtojlikdan xalos bo'lasan. Qanoatda qancha rohat va farog'at bo'lsa, uning aksi bo'lgan tamada shuncha razillik va uqubat bor. Xasislik va tamagirlik or-nomus uyini kuydirguvchi bir o'tdir. Tamagirning biror nima olishga o'chligi, xuddi yeb to'ymasning taomga ochko'zligiga o'xshaydi. U biri tubanlar harakati bo'lsa, bu biri hayvonlar odati.

Qanoat haqida Navoiy o'zining boshqa saralarida ham keng to'xtalib o'tadi. Masalan, shoirning "Qanoat go'shasin tutqilki..." deb boshlanuvchi qit'asida ham shu haqida fikr yuritilib, Navoiy bunda qanoatli kishini anqoga o'xshatadi. Ma'lumki, Anqo afsonaviy qush bo'lib, Ko'hi Qofda yashashi haqida rivoyatlar bor. SHoir Anqoning Ko'hi Qofda muqim turishini qanoat go'shasiga sodiqlik alomati sanab, ana shu xislati uchun u qushlar podshohiga aylangan, degan g'oyani ilgari suradi [5.116].

Qanoat bir gavharki, elni bu ikki balodan xalos qiladi va xalqni bunday ofatdan qutqaradi. Bu fikrlarni dalillash maqsadida Navoiy Shayx Shoh Ziyoratgohiy haqidagi hikoyatni keltiradi. Shayx XV asrda Xurosonda yashagan mashoyixlardan. Shayx Shoh Ziyoratgohiy qilgan ibodatini yaxshi o'tishi uchun qanoat qiladi. Xalqning nazr niyozini qabul qilmay ekin ekib kun ko'radi. Hirot ahlining ulamolari bu muborak Shayxning xizmatiga bel bog'laydi. Ziroat nonidan qo'ynilariga solib, tabarruk uchun shaharga ayol va bolalariga keltirib yediradilar. Buning ma'nosi shuki, ziroat nonidan yeganlar oxirat najodiga umidvor bo'ladilar. Shayxning boriga qanoat qilib yashashi uni el orasida shuhrat topishiga sababchi bo'ldi.

"Ruboiy:

Har kimki, qanoat tarafi nisbati bor,
Borcha el aro tavozeu izzati bor,
Ulkim tamau hirs bila ulfati bor,
Yaxshi – yomon ichra zillatu nakbati bor" [2.55].

Beshinchi bob sabr xususida. **Sabr** – toqat, chidam, bardosh demakdir. So'fiylar tilida qiyinchiliklardan shikoyat qilmaslik, ayniqsa, Xudodan boshqaga nola-iltijo qilmaslik muhim saanaladi. Tasavvufiy tushunchada sabr – insonning yaxshi va yomon hollarni Ollohdan ekanligini angollash va unga rozi bo'lmoqdir. YAxshi hollar uchun shukr, yomon hollar uchun shikoyat qilmaslik sabrning shartlaridandir. Taniqli navoiyshunos olim Ibrohim Haqqul sabr haqida gapirar ekan, shunday deydi: "Ma'lumotlarga qaraganda, Ollohi taolo Qur'oni karimning to'qsondan ortiq yerida sabrni zikr etgan, bir qancha axloqiy fazilat va xususiyatlarni sabrga bog'lagan, ma'naviy rutbalar va ezguliklarni sabrning samarasi aylagan. Darhaqiqat, Qur'oni karimdagi sabrga oid har bir oyat shularni to'la tasdiqlaydi. Eng muhimi esa "Sod" surasidagi "Albatta, olloh sobirlar bilan birgadir", - degan ilohiy e'tirofdir.

Mana shuning uchun ham Sharq mumtoz adabiyotida, xususan, tasavvuf she'riyatida sabrga alohida ahamiyat berilgan" [3.128]. Sabr etuvchi o'zini balo girdobiga solib, balolardan qo'rqmaydigan odamdur. "Sabr – imonning yarmi deydilar, chunki so'fiyning dushmani bo'lgan nafs sabr orqali jilovlanadi, toatdan halovat topish ham sabr bilan bo'ladi" [6.28]. Asarda Navoiy sabrni og'ir qadam, lekin bekatga olib boruvchi tuyaga o'xshatadi. Sabr – tabib, badho'r dori, bemor undan azob tortadi, ammo so'nggida sog'likka erishadi.

Ishqqa muhtalo bo'lgan oshiqlar bu so'zni eshitganda cho'chiydilar va lekin sabr natijasida yor vasliga yetishadilar. Hajr azobini tortayotgan kishilar sabr so'zini eslashdan jirkanadilar, lekin oxirda sabr tufayli diydor ko'rishadilar.

Naql qilishlaricha, bir bechora-notavonning ko'ngliga bir gulyuzning ishq tushadi. U tuhmat tufayli zindonga tashlanadi. Tuhmatni bo'yniga qo'yish uchun unga berilmagan azob qolmaydi, ammo u maxfiy sirni tilga olmaydi. Bir kuni mirshablar borib uni zindondan tortib chiqazadilar va bosh ayog'idan tortib bir quloq yog'ichni unung badaniga urib maydalaydilar. Kaltak zarbidan oshiqning butun vujudi jarohatlanadi. Uning azoyi badanidan qon oqadi. Shunda ham u bechora mutlaqo gapirmaydi. Nihoyat mirshablar uni azoblashdan charchadilar va o'rtadan sudrab chiqarib, noilojlikdan qo'yib yuboradilar. So'ngra mirshablar yiroqlashgach, oshiq og'zidan maydalangan tanga parchalarini chiqaradi. To'plangan odamlar bu hol sababini so'raydilar.

Uning javobidan ma'lum bo'ladiki, mirshablar kaltaklayotgan paytida sevgilisi kelgan va bir burchakda uning ayanchli holiga boqib turgan ekan. Unga jabr- zulm qilinayotganida, u tangani og'ziga solib, har zarbda ikki tishi orasiga olib, qattiq tishlar va tishining zarbi bilan u pulni mayda-mayda qilib ushatar ekan. Oshiq o'z ma'shuqasi qarshisida sabr-chidam ko'rsatib, uning kuzatib turganini sezar ekan.

Bu manzarani o'z ko'zi bilan ko'rgan ma'shuqasi oshiq yoniga kelib, uning yaralariga malham qo'ydi. Bu oshiq yigit tasavvur qilib bo'lmas davlatga muyassar bo'ldi va xayol qilib yetmas saodatga erishdi. Bu baxt - barcha qiyinchiliklarni sabr-chidam bilan yengish namunasidir. Bunga azob-uqubatga bardosh ko'rsatish orqali erishildi.

Kimki har shiddat aro sabru tahammul ayladi,
Baxt aning nishini no'shi xorini gul ayladi [2.58].

Oltinch bob **“Tavoze’ va adab zikrida”** deb nomlanadi. Tavoze’ – bu odob. Kimdagi u bo'lsa xalq o'rtasida hurmatga sazovor bo'ladi. Odob kishilar tomonidan qilinishi mumkin bo'lgan hurmatsizlikdan saqlaydi va odamni hazil mazahdan, kamsitilishdan himoyalaydi. Odob tufayli kattalar hurmatda, kichiklar izzatda bo'ladi. Odobli va go'zal xulqli odamlar ko'payaversa xalq o'rtasida mehr – muhabbat oshadi. Agar kishi odob va tavoze' kabi yaxshi xulqqa ega bo'lsa, o'zi ham xalqning izzat –hurmatiga sazovor bo'ladi.

“Bayt:

Aqlu hikmat ishidur bo'yla maoshu oyin,
Qayda topqay muni har nafsparastu xudbin” [2.59].

Ya'ni: Kimki mehnat qilsa nasibasiga yarasha har oy maosh oladi. Nafsparast xudbin esa axloqsizligi tufayli hech narsaga erisha olmaydi.

“Hayrat ul-abror” asarida tavoze'ga shunday ta'rif beradi. “Yangi chiqqan oy tavoze' saqlab, qaddini xam qildi, u kun sayin kamol topa boshladi. Yoy tavoze' sifatiga ega bolgani uchun qadri oshib, «Qur'on» ustidan joy oldi. Osmon ham tavoze'ga rioya qilib egilgani uchun butun olam uning amriga bo'ysunadi” [1.313].

Asarda Navoiy odob va tavoze' bilan bog'liq Muqbil va Mudbir hikoyatini keltiradi. Uning “Lison ut-tayr” dostonida ham Muqbil va Mudbir obrazi uchraydi. Unda kamtarlik va manmanlik xususida so'z yuritiladi. Bir ov paytida Husrav Parvezning shohlik tojidan porloq gavhar yo'qoladi. Hammaning xayoli ov bilan band bo'lgani tufayli, buni hech kim sezmay qoldi. Ovdan keyin maydonga qaytadilar. Shundan so'ng, toj gavhari tushib qolganini biladilar. Podshoh tojining qimmatini mamlakat xirojiga teng edi. Shuning uchun, uni topib keltirgan kimsaga juda katta in'om va mukofot va'da qilinadi.

Xalq gavharga ega bo'lish uchun gavharni qidira boshlaydi. Shu payt biri g'ofil va biri ogoh ikki hamrohga uchradilar. G'ofil - johilligi sababli gerdaygan, ogoh esa, tavoze' va odob tufayli ulug'vor edi. Bulardan birining oti Mudbir, ikkinchisining oti Muqbil edi. Ular shu biyobonni kechib o'tib, shaharga borayotgan edilar. Ular gavharni qidirayotgan odamlar bilan uchrashdilar. Mudbir takabburlik qilib, odamlar bilan salomlashmay, gerdayib o'tib ketadi. Muqbil esa insoniylik yuzasidan odamlarga odob va tavoze' bilan engashib salom beradi va shu payt oyog'i ostida tushib yotgan gavharni ko'radi va darhol olib, o'pib, uni shohga etib beradi. Xusrav Parvez juda xursand bo'lib, Muqbilga aytilgan mukofotni beradi.

Mudbir takabburligi tufayli shahar hammomiga go'loh bo'ladi.

“Bayt:

Mutakabbir kezibon shaharda xoru mardud,
Mutavozi'ni g'aniy ayladi durri maqsud” [2.58].

Yettinchi bob “**Zikr haqida**”. Navoiy zikrga shunday ta'rif beradi. “Zikr ko'ngul bila Haq yodi ishtig'olidur va til bila dag'i hamul takallum maqolidur. Va ba'zi tilga ul amrdin ma'zulluq debdurlar va ko'ngulga mudovamat va mashg'ulluq” [2.59].

Zikr aytish, gapirish demakdir. So'zlaganda ham gapning o'rni va vaqtini bilib so'zlash kerak. Shoh huzurida gadoning so'zini, gado huzurida shohning so'zini aytish mumkin emas. Noo'rin so'zlangan nutq boshga balo keltiradi. O'z vaqtida gapirilgan so'z esa kishiga boylik va baxt olib keladi. Navoiy Mansur Halloj obrazi orqali fikrlarini asoslashga urinadi. Mansur - Husayn bin Mansur Halloj Bayzaviy Kuniyati Abulg'ays (857- 922). Attor «Tazkirat ul-avliyo»da uning maqolasidan ko'plab naqlar, karomatlar, qatlining tafsilotlarini keltiradi. Uning “Analhaq”ini tushungan tarafdorlari va rad etgan muxoliflarini nom-banom sanab o'tadi. Jumladan, Shibliy aytgan ekan: “men va Halloj bir mashrab (fe'l-atvor, tariqat, din) danmiz. Lekin meni devonalikka nisbat berdilar, omon qoldim. Husaynni esa uning aqli halok qildi”. Mansur Hallojdan “ishq nima” deb so'raganlarida: “O'ldirilgan, sovrulgan kun – ishqdir”, - deb javob bergan ekan. Attor Mansurning qay tarzda qatl etilishini yozadi: avval toshbo'ron qilinadi, keyin qo'llarini, so'ng oyoqlarini chopib, burun, quloqlarini kesib, ko'zlarini o'yib tashlaydilar. Har bir a'zosidan judo qilisharkan, Mansur javoblar berib turgan, jumladan, tilini qirqishdan avval: “Biroz sabr qiling, so'zim bor, deb yuzini osmonga qaratib: Ilohi, sening uchun shu ranjni tortayotganlarni (ya'ni, unga azob berayotganlarni) marhamatingdan mahrum qilma, ularni shu davlatdan benasib etma!” deb iltijo qilgan ekan. Attor ta'kidlaydiki, namozshom paytida Hallojning boshini tanidan judo qilar ekanlar, u tabassum bilan boqardi har andomidan “Anal – haq” eshitilar, oqqan har tomchi qonidan «Alloh» naqshi zohir bo'lar edi», - deb yozadi.

Jomiyning “Nafahot ul-uns”, Navoiyning “Nasoyim ul – muhabbat” asarlarida Mansur Halloj haqida maqola mavjud. Oxirida (har ikki maqola aynan) Mansur Hallojning ustodi Abu Amr binni Usmon Makkiy tavhid haqida bir risola yozganligi aytiladi. Uni pinhon tutar ekan. Mansur uni yashirincha olib, oshkor qiladi. Bu asar nozikliklarini tushunmay, el uni rad etadi. Ustod Hallojni «Ilohi, birovni anga gumonlakim, ilik-ayog'in kesgay va ko'zin o'yg'ay va dorg'a tortqay», deb qarg'agan ekan. «Nimaiki Mansur Halloj boshiga tushgan bo'lsa, ustodi duosi bilan bo'ldi», deyiladi.

Hikoyatda Xoja Abdulloh Ansoriyning so'zni o'rni bilan so'zlash kerakligi haqidagi fikrlari Mansur Halloj misolida ko'rsatiladi.

Sakkizinchi bob: “**Tavajjuh zikrida**” deb nomlanadi. Tavajjuh zohiran, qalban butun borlig'ing bilan Haqqa yuz tutmoqlikdir. Navoiy asarlari lug'atida ushbu so'zning ma'nosi “bir tomonga yo'l olish, yuzlanish, borish” deb ko'rsatiladi. Asarda tavajjuhga shunday ta'rif beriladi:

Agar tavajjuhda yuziga o'qlar kelsa, ko'z yummoqni unutqay, agar bir ko'zini ul o'qlar zoe' qilsa, yana birini ilgari tutqay" [2.62].

Demak, tavajjuh o'zni Olloh yo'lida fido qilish demakdir. Bu bobda Navoiy yosh Shahzoda bilan bo'g'liq hikoyani kiritadi. Bir o't yoquvchining ko'ngliga shahzodaning ishq tushib qoladi. Ishaq tufayli telbanamo holatga kelib qoladi. Tilida uning ismi, ko'nglida uning zikri bilan xayol surib yuradi. Shahzoda bu xabarni eshitgach, o'z oshig'ini ko'rish maqsadida sayrga chiqadi. Sayr chog'ida uni ko'rib gulxan sari etadi. Oshiq ma'shuqini ko'rib o'zini butkul yo'qotadi va gulxanda yonib ketadi. Shahzoda qotil devonasi holiga yig'lab achinadi. O'zi o'ldirib o'zi aza tutadi.

"Bayt:

Majoziy ishqda mundoq tavajjuh ayla xayol,
Agar o'lsa ishq haqiqiyda ko'r ne bo'lg'ay hol" [2.63].

To'qqizinchi bob "**Rizo zikrida**" deb nomlanadi. Rizo - tasavvufda tavakkuldan keyingi maqom bo'lib, solik o'z nafs rizosidan qutilib, Xudo iroda qilgan, taqdir etgan narsalarga rozi bo'ladi. "Rizo – bandaning o'z rizosidan chiqib, Mahbub rizosiga kirishi, ilohiy qismatga zarra e'tiroz qilmasligidir. Solikda ushbu maqomda hech narsadan g'azab, hayajon, gina-kudurat va xafalanish bo'lmaydi..." [6.28].

Agar sen bog'ga kirganingda boshingdan gul yog'lsa, yoki oyog'ingga tikan kirsa bu hammasi bog'bonning roziligi va ixtiyori bilan bo'ladi. Xuddi shunday do'stning roziligi uchun ham o'z jonidan kecha bilishi kerak. Shoir rizo sharhida Ali ibni Abu Tolib bilan bog'liq hikoyatni keltiradi. Hikoyatning qisqacha xulosasi quyidagicha: insonga berilgan ikkita ko'z doimo bir-birini nazorat qilib turadi. Chap ko'z o'zingning ko'zing bo'lsa, o'ng ko'z xudoning ko'zi. Ikkalasi bir-birini ko'rmasa ham borliklariga ishonishadi. Insonning barcha yaxshi-yomon ishlaridan ogoh bo'lib turishadi. O'ng ko'z doimo chap ko'zni nazorat qilib turadi. Shuning uchun o'ng ko'zni aziz bilishadi. Ko'z timsolida insonning barcha yaxshi-yomon ishlarini xudo bilib turadi. Shu sababli barcha istaklarning ham chegarasi bo'lishi kerak, ana shu chegaradan chiqmaslik kerak deb uqtiriladi.

O'ninchi bob **ishq** xususida. Navoiy asarlarining deyarli asosiy mavzusi ishq haqida. G'azal va dostonlari-yu, ruboiylarida ham ishq tasvirlanadi. "Ishaq tasavvufda ilohiy ne'mat, solikning jazbali holati hisoblangan va tariqatning eng muhim maqomlaridan biridir. Unga faqat sodiq va pok insonlar yetishadi. Bu maqomda oshiqda shunday holat yuz beradiki, u o'zidan begona, noogoh, zamonu makondan ozod, mahbub firoqida kuyadi, yonadi, unga yetishishga intiladi".

Muallif ishqni quyidagi uch qismga bo'ladi: 1. Avom (omma, ko'pchilik) ishq. Bu ishqning eng yuqori cho'qqisi shariy nikoh bilan tugaydi. 2. Xoslar, ya'ni alohida kishilar ishq. Mazkur toifaning maqsadi—"ul pok ko'zni pok nazar bila pok yuzga solmoqdur va ko'ngul ul pok yuz oshubidin qo'zg'olmoq va bu pok mazhar vositasi bila pokboz mahbubi haqiqiy pok jamolidin bahra olmoq" [2.68].

Keltirilgan parchadagi "pok mazhar vositasi bila" degan so'zlarga alohida diqqat qilish kerak. Mazhar zuhr bo'lgan, ko'ringan narsa. Agar u pok bo'lsa, odam ham mahbubi haqiqiy, ya'ni Olloh go'zalligini namoyon etishi va uni ta'riflash bilan Tangri taologa ishqni tasvirlash mumkin. Ollohni sevishni tasvirlash-majoziy ishq, to'g'ridan-to'g'ri Tangri taoloni sevishni tasvirlash-haqiqiy ishq. Oshiqlarning bu guruhiga aynan ana shunday xos ishqni kuylagan to'rt shoir-Xusrav Dehlaviy, Shayx Iroqiy, Xoja Hofiz Sheroziy va Abdurahmon Jomiy tilga oladi. "Hech ikkilanmasdan, Navoiyning o'zini ham ana shu ikkinchi ishqni kuylaganlar guruhiga kiritish kerak. Chunki keyingi mulohazalarida muallif ijodida aynan Jomiy yo'lini davom ettirganlar turk ulusida ham fors-tojik

xaylida ham anchagina borligini qayd etib o'tishni unutmaydiki, shu yerda zimdan o'ziga ham ishorani sezib olish mumkin" [7.42]. Navoiy siddiq ishq bilan bog'liq Majnun hikoyatini keltiradi.

Majnunning ko'nliga ishq tushib xastalanib qoladi. Har qancha davolasalar ham foyda qilmaydi; kasali ortib, isitmasi tushmaydi. Bemor og'irlashib jon talvasasiga tushganda, kimdir bu ahvoldan Laylini xabardor qiladi. Layli o'z devonasining holini so'rash uchun xat yozadi. Bir odam u xatni Majnunga yetkazganida, uning tanida jon asari qolmagan edi. Shu paytda mehribonlari Laylining xatini o'qiydilar. Har gal xat takror o'qilganda, bemor taniga jon qayta kirgandek bo'lar edi. Majnun ahvoliga har qanaqa dori-darmon, duo va tumor ta'siri davri o'tgan edi. Lekin unga Laylining xati tumor va duo o'rnini bosadi. Bemor kasaldan tuzalib, sihat-salomat boshini ko'targuncha bu xatni takror-takror o'qiydi, sog'aygach esa tumor qilib bo'yniga taqib oladi. Ishq alangasidan Majnunning kasali tuzaladi.

3. Siddiqlar, ya'ni o'ta sadoqatli kishilar ishq. Bundaylar haq tajalliyoti jamoliga boshqa narsani vosita qilmaydi. Bundaylarning "kamoli visol mayi zo'ridin ko'ngullari behud va mast" [2.70]. Bu toifani vosillar, ya'ni vaslga yetganlar ham deyishlari aytiladi. Navoiy asarda bunday toifa kishilarni haqni ko'z bilan mushohada qilish umidlari o'zni unutish darajasiga yetgan va bundan ham o'tib, halok bo'lish maqomiga ko'tarilgan bo'ladi deb ta'riflaydi.

Agar hodisalar bo'roni osmon gulshanining bir qabatini uchirib ketsa-ular bexabar va agar yulduzlar gul bargini har tomonga sovursa, bularga asar qilmaydi. Ularning hislari haq jamolini ko'rish tashvishi bilan ishdan chiqqan, shavq-zavqlari esa, unga bo'lgan ishqlarining hujumi ostida yo'qolib bitgan. Mazkur bobda Shayx Abu Said Xarroz bilan bog'liq hikoyat keltiriladi. Uni "Lison ut-tasavvuf"(Tasavvuf tili) deb ulug'laganlar. Asli Bag'doddan. Ikkinchi tabaqa mashoyixlaridan. Laqabi Harroz (poyabzal yamoqchisi). Muhammad bin Mansur Tusiyning shogirdi. Zunnun Misriy suhbatida bo'lgan. Tasavvufda 400 asari borligi Attorning "Tazkirat ul-avliyo" sida qayd etilgan.

Boyazid Bistomiy bilan bog'liq hikoyat asarning tanbehlar qismida keladi.

"Tasavvuf allomalari" kitobida Boyazid Bistomiy haqida shunday yoziladi: "Sharqda "Sulton ul-orifin", "Burhon ul-muhaqqiqin" laqabi bilan shuhrat topgan tasavvufdagi tayfuriya oqimiga asos solgan Abu Yazid Tayfur Iso o'g'li, Sarushon o'g'li Bistomiy VIII asrning oxirgi choragida Bisomning kumush mavzeida zardushtiy donishmandi xonadonida tavallud topgan. Ayrim tadqiqotchilar Boyazidning otasi Surushon islomni qabul qilgan, biroz vaqt mansabdor ham bo'lgan deyishadi. Boyazid Bistomiyning o'qish yillari haqidagi fikrlar har xil: ba'zilar u biron bir maktab yoki ustoz qo'lida tahsil ko'rmagan, barcha ilmlar unga Olloh tomonidan in'om etilgan deyishsa, bir guruh sharqshunoslar "Boyazid uch yuz donishmanddan dars olgan" deyishadi. Shunday bo'lsa-da Nishopur, Ray, Hamadon, Iroq, Shom va Arabistonlarga safar qilgan. U 867-yili 103 yoshida o'z vatanida olamdan o'tgan" [10.47-48].

107-tanbehda ana shunday hikoyat kiritilgan. Bir kuni Shayx Boyazid Bistomiy muridi bilan safarga chiqadi. Yo'lda azim daryoga duch keladi. Shayx "Alloh!" deb suvga qadam qo'yadi va muridiga "Boyazid" deb qadam qo'y deb buyuradi. Shayx va murid "Alloh" va "Boyazid deb qadam qo'yib daryodan o'ta boshlashadi. Nogoh murid shayx Olloh zikri bilan qadam bosyapti, men ham o'rtadagi vosita bilan emas,"Alloh" nomi bilan qadam bosay deb yurganida, suvga botadi. Shayx uni suvdan qutqarib quruqlikka chiqaradi va sen avval Boyazidga yet, undan keyin Tangriga yetishishni havas qil deb aytadi.

Ruboiy:

Kimniki, bu yo'l qat'ig'a soldi taqdir,
Pir amrini qilmasa, keraktur tafyir,
Onsiz qadam ursa, angla makru tazvir,
Mal'un desa behrakki, desalar bepir.

O'n uchinchi hikoyat Horun ar-Rashid va Shayx Bahlul nomlari bilan bog'liq. Shayx Bahlul-Horun ar-Rashid davrining mashoyixlaridan, zamona allomasi Umar Kufiyning o'g'li bo'lgan. O'zini devonavashlikka solib, jamiyat norasoliklari va a'yonu ashroflar riyokorligini fosh etib yurgan. Lekin Shayx Bahlulning jununi bor, deb uni jazolashmas ekanlar. Navoiy Horun ar-Rashid bilan Shayx Bahlul orasidagi bir suhbatni shukr va qanoat bobidagi o'z o'gitlariga misol tarzida keltiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alisher Navoiy . Hayrat ul-abror. MAT. 20 tomlik. 7-tom. – Toshkent, 1991. – 392 b.
2. Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. MAT. 20 tomlik. 14-tom. – Toshkent, 1998. – 304 b.
3. Ibrohim Haqqul. Tasavvuf saboqlari. – Buxoro. 2000. – 144 b.
4. Ibrohim Haqqul. Meros va mohiyat. – Toshkent, 2008. – 208 b.
5. Ibrohim Haqqul. So'zdagi o'zlik. – Toshkent, 2013. – 150 b.
6. Komilov N. Tasavvuf. – Toshkent, 2009. – 448 b.
7. N.M.Mallayev. O'zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent, 1965 yil. 580-bet.
8. To'ychiyev U. Navoiyni ishqni turlarga ajratib tasvirlashi //”O‘zbek tili va adabiyoti” jurnali. 2010.6-son. 42-bet.
9. Hayitmetov A. Alisher Navoiy ijodida mavzularga bo'lish va tanlash prinsiplari.//Navoiyga armug'on. 3-kitob. Toshkent, 2003.
10. Hamidjon Homidiy. Tasavvuf allomalari. Toshkent: “Sharq” nashriyoti, 2004. 47-48 b.